Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej, 57
Warszawa 2022
Article No. 2806

Citation:
Grzeszak, A. M. (2022). *Słowarz* z 1532 roku na tle innych słowników z rodziny *Introito e porta*. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej, 57*, Article 2806. https://doi.org/10.11649/sfps.2806

DOI: 10.11649/sfps.2806

Anna Monika Grzeszak
(Uniwersytet Warszawski, Warszawa)

Słowarz z 1532 roku na tle innych słowników z rodziny *Introito e porta*

Słowarz z 1532 roku to jeden z najstarszych znanych drukowanych słowników języka polskiego. Do niedawna badacze nie mieli do dyspozycji ani jednego egzemplarza tego opracowania, mogli korzystać jedynie z późniejszego wydania słownika z 1566 roku. Dzięki odkryciu druku przechowywanego w Bibliotece Naukowej w Ołomuńcu (Grobelna-Mazurek, 2019) możliwe jest rozpoczęcie szerzej zakrojonych badań nad pierwszym wydaniem słownika.

Słowarz należy do niezwykle popularnej w Europie rodziny słowników, które w literaturze anglojęzycznej są określane jako przeróbki (*derivatives*) *Introito e porta* (por. Hüllen, 1999; Stein, 1989), a w literaturze w językach romańskich jako *Solenissimi vochabuolisti* (Rossebastiano-Bart, 1984) lub *Solenissimi vochabulisti* (Colombo Timelli, 1998)[1]. Słowniki ukazywały się przez wiele dziesięcioleci w różnych częściach Europy i w rozmaitych wersjach językowych. Przyjmuje się, że mimo licznych wydań wszystkie wersje są do siebie bardzo podobne

[1] Obie nazwy stosowane w obcojęzycznych publikacjach pochodzą od pierwszych słów dwóch najstarszych słowników z rodziny, a więc wydania z 1477 roku (*Questo libro el quale si chiama introito e porta*) i z 1479 roku (*Solenissimo vochabuolista e utilissimo a imparare legere*, por. Rossebastiano-Bart, 1984, poz. 1 i 2).

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL License (creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/), which permits redistribution, commercial and non-commercial, provided that the article is properly cited. © The Author(s) 2022.
Publisher: Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences
[Wydawca: Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk]

(Hüllen, 1999, s. 336), jednakże analiza danych przedstawionych w bibliografii słowników tej rodziny (Rossebastiano-Bart, 1984) pozwala zauważyć, że poszczególne wersje różnią się od siebie pod względem ogólnej struktury, a więc obecnością elementów takich jak wprowadzenie, listy do czytelnika czy listy dedykacyjne. Celem artykułu jest próba odpowiedzi na następujące pytania: 1) które elementy ogólnej struktury *Słowarza* z 1532 roku są typowe dla słowników z rodziny *Introito e porta*, a które wyróżniają go na tle pozostałych wydań, 2) do kogo jest adresowany *Słowarz* i czy jego przeznaczenie jest takie samo jak przeznaczenie innych słowników z rodziny, 3) jaką funkcję pełni w *Słowarzu* polszczyzna, czy jej pozycja jest równorzędna względem pozostałych języków słownika oraz w jakim stopniu przyjęte w *Słowarzu* rozwiązania językowe odbiegają od rozwiązań zastosowanych w innych słownikach z rodziny.

W tym celu przeanalizowano ogólną strukturę *Słowarza* z 1532 roku oraz piętnastu innych słowników z rodziny *Introito e porta*. Do analizy wybrano po jednym słowniku z każdej wersji językowej. W przypadku dwujęzycznej wersji z językami włoskim i niemieckim oraz wersji sześciojęzycznej z językiem węgierskim uwzględniono po dwa wydania, ponieważ z danych przedstawionych w bibliografii Aldy Rossebastiano-Bart (Rossebastiano-Bart, 1984) wynikało, że wydania te mogą się od siebie różnić. Elementy słowników, które zostały poddane analizie, to treść ich tytułów, wstępów do słownika, tekstów informujących o wymowie, spisu rozdziałów, listów do czytelnika, listów dedykacyjnych oraz kolofonów. Oprócz treści sprawdzono również to, w ilu wersjach językowych uwzględniono każdy z tych elementów oraz odnotowano, jakie to były języki. W badaniu nie wzięto pod uwagę zawartości artykułów hasłowych, a zatem nie analizowano doboru wyrazów hasłowych, ich układu ani informacji o wyrazach hasłowych, zamieszczanych w artykułach. Nie sprawdzano także różnic między *Słowarzem* z 1532 roku a jego późniejszymi wydaniami.

Rodzina słowników *Introito e porta*

O rodzinie słowników, do której należy *Słowarz*, pisali Alda Rossebastiano-Bart (Rossebastiano-Bart, 1984), Gabriele Stein (Stein, 1989), Werner Hüllen (Hüllen, 1999) oraz Maria Colombo Timelli (Colombo Timelli, 1998). Pierwsza z wymienionych autorek zebrała informacje o wszystkich znanych wydaniach słowników z tej grupy oraz ustaliła powiązania między nimi. Jej książka jest najobszerniejszym opracowaniem dotyczącym omawianej rodziny *Introito e porta*. Stein (Stein, 1989,

ss. 36–40), prowadząc rozważania nad datą ukazania się pierwszego wydania z językiem angielskim, przedstawiła wnioski dotyczące sposobu uszeregowania języków w słownikach spokrewnionych ze *Słowarzem*. Hüllen (Hüllen, 1999, ss. 331–346) przeanalizował dobór i układ haseł w dwóch wydaniach słownika (w pierwszym, weneckim z 1477 oraz w wydaniu z 1552 roku z Zurychu), a następnie sformułował kilka uwag na temat podobieństw i różnic między ich makrostrukturą a układem innych słowników tematycznych wydanych w Europie w XV i XVI wieku. Colombo Timelli (Colombo Timelli, 1998) z kolei badała te fragmenty słowników z rodziny *Introito e porta*, które zawierają wielowyrazowe hasła i przypominają krótkie dialogi. Autorka ograniczyła swoje spostrzeżenia do wydań francuskich, a dokładną analizę przeprowadzała na podstawie paryskiego wydania z 1546 roku.

Rodzinę słowników, do których należy *Słowarz*, tworzy włosko-niemiecki słownik *Introito e porta* (Wenecja, 1477) o tematycznym układzie haseł oraz jego późniejsze przeróbki. Rossebastiano-Bart odnotowała łącznie 89 wydań. Z przedstawionych przez nią tabel (Rossebastiano-Bart, 1984, ss. 294–308) wynika, że słowniki ukazywały się pod różnymi tytułami i w różnych wersjach językowych do 1636 roku. Były wydawane w wielu częściach Europy: w Italii, w Niemczech, we Francji, w Niderlandach, w Szwajcarii, w Polsce, Anglii i Hiszpanii. Liczba języków zestawianych ze sobą w słownikach wahała się od dwóch do ośmiu (nie było wersji trójjęzycznej), przy czym najczęściej wydawano słownik w wersji sześciojęzycznej (29 wydań). Wśród języków, które uwzględniano, dominowały języki romańskie i germańskie. Jedynymi nowożytnymi językami spoza tych dwu grup, które włączono do słowników, były czeski, polski i węgierski. Poniższa tabela przedstawia kolejność pojawiania się poszczególnych języków w przeróbkach *Introito e porta* oraz liczbę wydań, w których pojawiły się te języki.

Tabela 1. Opracowanie własne na podstawie Rossebastiano-Bart (1984, ss. 294–308)

Język	Pierwsze wydanie	Liczba wydań	Język	Pierwsze wydanie	Liczba wydań
włoski	1477	86	czeski	1531	7
niemiecki	1477	82	polski	1532	4
kataloński	1502	1	niderlandzki	1534	19
łacina	1510	70	angielski	1537 (1530)*	40
francuski	1510	67	węgierski	1538	5
hiszpański	1526 (1513)*	52	greka	1546	10

* W nawiasach podano daty wydań niepewnych.

Hüllen (Hüllen, 1999, s. 336) zauważył, że wszystkie słowniki pochodzące od *Introito e porta* są do siebie bardzo podobne: mają mały format, zawierają około 3000 haseł pogrupowanych w dwie księgi, których układ, nie licząc kilku wariacji w drugiej księdze, jest identyczny. Colombo Timelli (Colombo Timelli, 1998, ss. 30–31) wyróżniła dwie grupy przeróbek *Introito e porta* na podstawie liczby rozdziałów w drugiej księdze. Z danych zawartych w bibliografii Rossebastiano-Bart (Rossebastiano-Bart, 1984, pozycje nr 10, 30, 71, 72) wynika jednak, że słowniki miały mniej jednolity układ, a różnice pod względem liczby rozdziałów dotyczą także pierwszej księgi. Sama Rossebastiano-Bart (Rossebastiano-Bart, 1984, ss. 207–280), biorąc pod uwagę zależności między poszczególnymi wydaniami, podzieliła słowniki na sześć grup, które nazwała rodzinami (*famiglie*) A, B, C, D, E i F.

Budowa haseł we wszystkich słownikach spokrewnionych ze *Słowarzem* jest bardzo prosta: wyrazom hasłowym przyporządkowuje się jedynie odpowiedniki w innych językach (Hüllen, 1999, ss. 332, 337). W większości wydań wyrazy należące do poszczególnych języków zostały ułożone w kolumnach. Stein (Stein, 1989, s. 40) zauważyła, że kolejność kolumn w różnych wersjach słownika nie jest przypadkowa: niemieckie wyrazy zawsze były umieszczane w ostatniej kolumnie, a każdy nowo wprowadzany język nowożytny zajmował zwykle przedostatnią pozycję, tuż przed kolumną z wyrazami niemieckimi. Porównanie tych spostrzeżeń z danymi zamieszczonymi przez Rossebastiano-Bart (Rossebastiano-Bart, 1984, s. 309) pozwala doprecyzować, że regularności zauważone przez Stein obowiązują bez wyjątku wszystkie słowniki z grup A–E, nie zachodzą jednak w słownikach z grupy F.

Analiza zawartości pierwszego wydania *Introito e porta* z 1477 roku doprowadziła Hüllena (Hüllen, 1999, s. 336) do wniosku, że słowniczek miał służyć praktycznym celom. Podobne cele przypisał również kolejnym wydaniom, zwracając uwagę na to, że zostały one zaprojektowane jako pomoce do samodzielnej nauki języków (Hüllen, 1999, s. 336) oraz wyróżniają się na tle innych słowników tematycznych tamtego okresu tym, że nie były przeznaczone do użytku szkolnego (Hüllen, 1999, s. 338). Autor zauważył także, że w wielu wydaniach pojawiły się wstępy o identycznej treści, z których wynika, że adresatami słowników byli kupcy, rzemieślnicy oraz kobiety (Hüllen, 1999, ss. 337–338). Colombo Timelli (Colombo Timelli, 1998, s. 35) dodatkowo odnotowała, że słowniki cechuje banalność leksykalna i w związku z tym musiały zaspokajać potrzeby jedynie słabo wykształconych osób. Oboje autorzy traktują wszystkie przeróbki *Introito e porta* jako grupę słowników

nieróżniących się między sobą pod względem celów i zakładanych adresatów. Tymczasem z analizy danych bibliograficznych zgromadzonych przez Rossebastiano-Bart (Rossebastiano-Bart, 1984) wynika, że słowniki różniły się między sobą pod względem ogólnej struktury: nie wszystkie wydania zawierały wstęp, w niektórych zaś zamieszczono dodatkowo listy do czytelników lub listy dedykacyjne.

Nikt z autorów nie poruszał kwestii rozwiązań językowych stosowanych w słownikach z rodziny *Introito e porta*, a więc wyboru języka, w którym formułowano tytuł, wstęp i inne elementy pojawiające się w drukach.

Słowarz z 1532 roku

Słowarzem z 1532 roku zajmowali się Hieronim Łopaciński (Łopaciński, 1899), Rossebastiano-Bart (Rossebastiano-Bart, 1984, ss. 247–254), Elżbieta Kędelska (Kędelska, 1986), Marcin Jakubczyk (Jakubczyk, 2014) oraz Paulina Grobelna-Mazurek (Grobelna-Mazurek, 2019), lecz jedynie Łopaciński i Grobelna-Mazurek mieli do dyspozycji prawie pełne egzemplarze słownika. Łopaciński korzystał z druku, który zaginął, a Grobelna-Mazurek opisała niedawno odnaleziony słownik z Biblioteki Naukowej w Ołomuńcu. Rossebastiano-Bart i Kędelska opierały się na fragmentach słownika cytowanych przez Łopacińskiego oraz na późniejszych wydaniach słownika, Jakubczyk zaś odkrył w Budapeszcie kilka końcowych kart słownika. Grobelna-Mazurek (Grobelna-Mazurek, 2019, s. 95) ustaliła, że egzemplarz ołomuniecki nie jest tożsamy z egzemplarzem, z którego korzystał Łopaciński, ani z drukiem, z którego pochodzą karty odkryte przez Jakubczyka. Zwróciła również uwagę na to, że w wersji z Ołomuńca brakuje kilku kart, jeśli jednak zestawi się ten druk z kartami z biblioteki w Budapeszcie, uzyska się niemal pełny obraz wydania (Grobelna-Mazurek, 2019, ss. 94–95).

Słowarz jest pierwszą przeróbką *Introito e porta*, w której uwzględniono język polski. Został wydany w Krakowie w 1532 roku u Floriana Unglera. Jego pierwowzorem był czterojęzyczny *Vocabularius quattuor linguarum*, który ukazał się w Rzymie w 1510 roku (Kędelska, 1986, s. 81; Rossebastiano-Bart, 1984, s. 253). *Słowarz* był również czterojęzyczny: pominięto w nim obecne w pierwowzorze wyrażenia francuskie i zastąpiono je polskimi. Zdaniem Rossebastiano-Bart (Rossebastiano-Bart, 1984, s. 254) *Słowarz* był dwukrotnie wznawiany przez Stanisława Scharffenberga. Drugie wydanie ukazało się w 1566 roku, a trzecie między

1566 a 1584 rokiem. Przyjmuje się, że *Słowarz* wznowiono jeszcze w 1574 roku, w wersji z francuskim zamiast włoskiego, nie jest jednak znany żaden egzemplarz tego wydania (por. Rossebastiano-Bart, 1984, poz. 81). Polskie wydania tworzą jedną z sześciu grup słowników z rodziny *Introito e porta* wyodrębnionych przez Rossebastiano-Bart (Rossebastiano-Bart, 1984, s. 254). Włoska autorka nazywa tę grupę rodziną D (*famiglia D*).

Rossebastiano-Bart (Rossebastiano-Bart, 1984, ss. 250–253) porównała dostępne jej wydanie z 1566 roku z wersją z 1510 oraz innymi wydaniami *Introito e porta* i ustaliła, że w strukturze polskiego słownika wprowadzono kilka zmian. Po pierwsze, nadano numery rozdziałom, które we wcześniejszych wersjach były nienumerowane. To z tego właśnie powodu krakowska wersja zawiera 57 rozdziałów w pierwszej księdze, a nie 55 jak większość słowników z rodziny. Po drugie, zmieniono kolejność i numerację rozdziałów: części, które w wydaniu z 1510 roku miały numery 41–46, w *Słowarzu* zostały przeniesione bliżej początku słownika i zyskały numery 5–9. Po trzecie, przerobiono spis rozdziałów tak, by dokładnie odpowiadał zawartości zasadniczej części słownika. Autorka podkreśliła, że we wszystkich wcześniejszych wersjach słownika spis rozdziałów pozostawał nietknięty (Rossebastiano-Bart, 1984, s. 253). Włoska badaczka nie miała wglądu do wydania z 1532 roku, lecz teraz, po odkryciu egzemplarzy z Ołomuńca i Budapesztu, można łatwo ustalić, że wszystkie trzy zmiany były obecne już w pierwszym polskim wydaniu.

Analizowane słowniki

Analizie zostało poddanych szesnaście słowników z rodziny *Introito e porta*. Oprócz *Słowarza* z 1532 roku były to następujące wydania [podaję datę i miejsce druku, języki słownika i ich liczbę oraz informację o tym, do której z sześciu grup wyodrębnionych przez Rossebastiano-Bart (Rossebastiano-Bart, 1984) należy dane wydanie][2]:

[2] Korzystałam z egzemplarzy cyfrowych udostępnianych przez następujące biblioteki: Bibliotekę Naukową w Ołomuńcu (Słowarz z 1532 roku: sygnatura 601.469/3), Bawarską Bibliotekę Państwową (wydanie z 1477 roku: sygnatura 4 Inc.c.a. 106; wydanie z 1550 roku: L.germ. 158 m; wydanie z 1516 roku: sygnatura 4 Polygl. 44; wydanie z 1533 roku: sygnatura Polygl. 87; wydanie z 1568 roku: sygnatura Polygl. 110; wydanie z 1534 roku: sygnatura Polygl. 87 (sic!); wydanie z 1569 roku: sygnatura

1) 1477, Wenecja, dwujęzyczne z włoskim i niemieckim, grupa A,
2) 1502, Perpignan, dwujęzyczne z katalońskim i niemieckim, grupa A,
3) 1550, Wenecja, dwujęzyczne z włoskim i niemieckim, grupa A,
4) 1516, Augsburg, czterojęzyczne z łaciną, włoskim, francuskim i niemieckim, grupa B,
5) 1531, Norymberga, pięciojęzyczne z łaciną, włoskim, francuskim, czeskim i niemieckim, grupa C,
6) 1533, Augsburg, pięciojęzyczne z łaciną, włoskim, francuskim, hiszpańskim i niemieckim, grupa C,
7) 1538, Wiedeń, sześciojęzyczne z łaciną, włoskim, francuskim, czeskim, węgierskim i niemieckim, grupa E,
8) 1568, Wiedeń, sześciojęzyczne z łaciną, włoskim, francuskim, czeskim, węgierskim i niemieckim, grupa E,
9) 1534, Antwerpia, pięciojęzyczne z łaciną, niderlandzki, francuskim, hiszpańskim i włoskim, grupa F,
10) [s.a.], Augsburg, sześciojęzyczne z łaciną, francuskim, hiszpańskim, włoskim, angielskim i niemieckim, grupa F,
11) [s.a.], Antwerpia, siedmiojęzyczne z łaciną, niderlandzkim, francuskim, hiszpańskim, włoskim, angielskim i niemieckim, grupa F,
12) 1569, Paryż, ośmiojęzyczne z greką, łaciną, niderlandzkim, francuskim, hiszpańskim, włoskim, angielskim i niemieckim, grupa F,
13) 1570, Zurych, sześciojęzyczne z łaciną, francuskim, hiszpańskim, włoskim, angielskim i niemieckim, grupa F,
14) 1582, Wenecja, z łaciną, francuskim, hiszpańskim, włoskim, angielskim i niemieckim, grupa F,
15) 1631, Rouen, sześciojęzyczne z łaciną, niderlandzkim, francuskim, hiszpańskim, włoskim i angielskim, grupa F.

Polygl. 42), Austriacką Bibliotekę Narodową (wydanie z 1531 roku: sygnatura 46.S.35), Państwową Bibliotekę im. Széchényiego w Budapeszcie (wydanie z 1538 roku: sygnatura RMK I. 9), Bibliotekę Centralną w Zurychu (wydanie z 1570 roku: sygnatura Res 1074), Bibliotekę Narodową Katalonii (wydanie z 1502 roku oraz wydanie bez oznaczenia roku z Antwerpii), Bibliotekę Uniwersytetu Complutense w Madrycie (wydanie z 1631 roku oraz wydanie bez oznaczenia roku z Augsburga) i Centralną Bibliotekę Narodową we Florencji (wydanie z 1582 roku: sygnatura 2920.15).

Wyniki analizy

Słowarz z 1532 roku zawiera następujące elementy: tytuł, zwrot do czytelnika, wstęp, informacje o wymowie, spis rozdziałów, część zasadniczą słownika podzieloną na dwie księgi oraz kolofon. Nie zamieszczono w słowniku listu dedykacyjnego, nie jest to jednak cecha wyróżniająca *Słowarz* spośród pozostałych analizowanych słowników, ponieważ listy dedykacyjne pojawiły się wyłącznie w wydaniach węgierskich. Wszystkie wspomniane elementy *Słowarza* zostaną po kolei omówione, a zastosowane w nich rozwiązania porównane z zawartością pozostałych słowników wybranych do analizy.

Tytuł

Tytuł słownika został sformułowany w dwóch językach, po łacinie i po polsku. Brzmi on następująco: *Dictionarius seu nomenclatura quatuor linguarum, latine, italice, polonice et theutonice, aprime cuivis utilissimus cum peregrinantibus tum domi residentibus, adiecto vocabulorum indice. Wokabularz nowy czterzech iezikow, laczinskiego, wloskiego, polskiego, niemieczkiego, wszem w tey slawney koronie y innym narodom barzo użyteczny*. W obu wersjach tytułu podkreślono użyteczność słownika oraz to, że słownik może służyć różnym adresatom. W wersji łacińskiej wskazano jako docelowych użytkowników słownika osoby podróżujące oraz te, które pozostają w swoich domach. W wersji polskiej z kolei jest mowa o tym, że słownik może być przydatny obywatelom różnych państw. Nacisk na użyteczność opracowania jest typową cechą tytułów analizowanych wydań: pojawił się we wszystkich wersjach oprócz tych z językiem węgierskim (z 1538 i 1568 roku). Informacja o tym, że słownik jest użyteczny dla osób odbywających podróż, została zamieszczona we wszystkich wydaniach z grup B i C (wydania z 1516, 1531 i 1533 roku). Jednakże w tytule żadnego innego słownika oprócz *Słowarza* nie wskazano jako odbiorców osób przebywających w domu ani osób różnych narodowości czy też pochodzących z różnych części Europy. W innych wersjach nie podkreślano też uniwersalności druku przy użyciu dwóch komplementarnych wyrażeń, tak jak ma to miejsce w tytule *Słowarza* zarówno w wersji łacińskiej (*cum peregrinantibus tum domi residentibus*), jak i polskiej (*wszem w tey slawney koronie y innym narodom*). Ponadto, nazwa *Słowarza* nie zawiera informacji o przeznaczeniu

słownika. Taka informacja pojawiła się na pierwszych stronach dwujęzycznych wydań i wskazywała na to, że słowniki miały służyć uczeniu się języków obcych (wydanie z 1502 roku: *per apendre lo catalan alamany y lo alamany catalan*; wydanie z 1550 roku: *de intendere todescho*). W tytule *Słowarza* nie wymieniono też jako adresatów osób uczących się języków obcych ani miłośników piśmiennictwa, tak jak miało to miejsce w tytułach słowników z grupy F (wydania z 1534 i 1570 roku oraz oba wydania bez oznaczenia roku: *omnibus linguarum studiosis*; wydania francuskie z 1569 i 1631 roku: *pour tous studieux et amateurs des lettres*).

Warto odnotować, że *Słowarz* został nazwany po łacinie za pomocą słów, które nie zostały użyte w tytułach przeróbek *Introito e porta* wydanych przed 1532 rokiem. Rzeczownik *dictionarius* pojawił się jedynie w tytułach polskich wydań, służył także (wymiennie z wersją *dictionarium*) nazwaniu wszystkich wersji należących do grupy F, z których najwcześniejsza pochodzi z 1534 roku. Nazwa *nomenclatura* pojawiła się jedynie w tytułach wydań z językiem węgierskim, drukowanych dopiero od 1538 roku. Pozostałe słowniki nazywane były po łacinie za pomocą wyrazów *introductio*, *vocabularius* lub *vocabulista*.

Tytuł *Słowarza* został podany w dwóch z czterech języków słownika. Wybrano łacinę oraz polszczyznę, a zatem język powszechnie używany w mieście, w którym wydrukowano pracę. Takie rozwiązanie nie wydaje się ani nadzwyczajne, ani szczególnie częste. Zastosowano je również w trzech innych wydaniach, z 1516, 1538 oraz 1568 roku. Tytuły tych trzech słowników sformułowano po łacinie oraz po niemiecku.

Zwrot do czytelnika

Na karcie tytułowej *Słowarza* oprócz tytułu zamieszczono łacińskojęzyczny utwór poetycki skierowany do czytelnika o następującej treści.

Ad Lectorem.
Codice pertenui latet hoc o chara iuventus,
Commoditas studiis maxima (crede) tuis,
Seu romana placent, capiunt te aut theutona verba
Sarmatico potius seu cupis ore loqui
Vox nulla est certe cuius tibi copia non sit,
Nullaque barbaries hic dominatur iners.
Omnia sunt puro verba en sermone polita,

Stant posita exacto singula iuditio.
Venditur hic parvo thesaurus maximus aere,
Negligere haec igitur tam pretiosa cave (*Dictionarius…* 1532, karta [1]a).

Utwór jest skierowany do uczącej się młodzieży (*o chara iuventus*). Autor zachęca w nim do zakupu słownika, zachwalając zalety książeczki, i poleca ją tym, którym podoba się łacina, tym, którzy lubią język niemiecki oraz tym, którzy chcą mówić po polsku. W *Słowarzu* nie podano nazwiska autora wiersza, można je jednak ustalić. Utwór o identycznej treści został zamieszczony również w wydanych w podobnym czasie w Krakowie przeróbkach innego popularnego słownika o układzie tematycznym, słownika Jana Murmeliusza. Wiersz zawarto w łacińsko-niemiecko-polskim wydaniu Hieronima Wietora z 1528, a zdaniem Henryka Zinsa (Zins, 1972, s. 76) również w wydaniu z 1526 roku. W słowniku Murmeliusza utwór został opatrzony informacją *Leo Coxus faciebat*, która wskazuje na to, że autorem utworu był Leonard Coxe, angielski humanista przebywający w Polsce w latach 1518–1527 (Zins, 1972, ss. 66–67).

Zwroty do czytelnika nie były typowym składnikiem analizowanych słowników. Podobny element zawierał jeszcze jedynie sześciojęzyczny druk z 1582 roku z Wenecji. We włoskim wydaniu list do czytelnika pojawił się w mniej eksponowanym miejscu, tuż przed częścią z artykułami hasłowymi. List został tu sformułowany po włosku. Jego autor polecił słownik podróżnikom, handlowcom oraz wszystkim tym, którzy przebywają w nieswoich krajach, i wyraził nadzieję, że książką pomoże im w prowadzeniu interesów.

Wstęp

Po utworze *Ad lectorem* zamieszczono wstęp do słownika w językach włoskim, polskim i niemieckim. Wszystkie trzy teksty mają bardzo zbliżoną treść. Jest w nich mowa o tym, że słownik jest adresowany do osób, które nie chodzą do szkół, takich jak osoby nieuczone (*prosczi laici*), rzemieślnicy (w wersji włoskiej *artesani*, w niemieckiej *hantwercksleidt*) i kobiety, oraz że każdemu, kto zna łacinę, daje możliwość nauczenia się włoskiego, polskiego i niemieckiego, a każdemu Włochowi, Polakowi i Niemcowi umożliwia opanowanie łaciny. Teksty o prawie identycznej treści pojawiły się również w ośmiu innych słownikach (w wydaniach z 1502, 1550, 1516, 1531, 1533, 1538, 1568 i 1582 roku), a te, w których nie wystąpiły (wydania z 1477, 1534, oba wydania bez podanego roku, 1569, 1570 i 1631 roku), nie

zawierały żadnego wstępu. Różnice pomiędzy zawartością tekstów wprowadzających w poszczególnych słownikach sprowadzały się głównie do tego, że wymieniono w nich różne języki, których użytkownicy książeczek mogli się potencjalnie nauczyć. Wyjątkami były wersje wstępów sformułowane po hiszpańsku, czesku i węgiersku (obecne w wydaniach z 1531, 1533, 1536 i 1568 roku), bardziej swobodnie nawiązujące do tekstów w innych językach, przekazujące jednak ten sam sens.

Cechą wyróżniającą *Słowarz* spośród pozostałych ośmiu słowników zawierających wprowadzenia jest to, że w polskim wydaniu brakuje łacińskiej wersji wstępu. W innych przeróbkach *Introito e porta* wstęp podano w tylu wersjach językowych, ile jest języków słownika. Warto również dodać, że polski tekst wstępu jest dokładnym tłumaczeniem łacińskiej wersji, niemal identycznej we wszystkich wydaniach, w których ją zamieszczono (a więc w wydaniach z 1516, 1531, 1533, 1538, 1568 i 1582 roku). Widać to dzięki porównaniu pierwszego zdania, które zostało następująco sformułowane po łacinie, polsku, włosku i niemiecku:

> wersja łacińskie we wszystkich wydaniach: *Utilissimus vocabularius pro his qui desiderant intelligere et scire legere sine visitatione scholarum* […].
>
> wersja polska w *Słowarzu*: *Wielmi pożyteczny slowarż tym ktorżi żądaią wyrozumieć y nauczyć się czczić procz chodzenia do szkoły* […].
>
> wersja włoska w *Słowarzu*: *Utilissimo vocabulista a imparare legere per quelliche desiderassen senza andare a schola* […].
>
> wersja niemiecka w *Słowarzu*: *Disen aller nuczlichisten Vocabulari czu lernen lesen der es begert sunder tzu schul tzu gan* […] (*Dictionarius…* 1532, karta [1]b).

Informacje o wymowie

Po wstępie do *Słowarza* zamieszczono informacje o wymowie, również w trzech wersjach językowych, tym razem jednak zrezygnowano z zamieszczenia wersji polskiej. We wszystkich trzech wersjach najpierw przypomniano, że słownik jest adresowany do osób pragnących uczyć się języków, przy czym w wersji łacińskiej jest mowa o nauce łaciny, włoskiego, polskiego i niemieckiego, w wersji włoskiej wspomina się jedynie niemiecki i łacinę, a w wersji niemieckiej z kolei jedynie niemiecki i włoski. Dalej zaznaczono, że książeczka będzie przydatna dla osób podróżujących po świecie, a następnie przedstawiono sposób wymowy niektórych liter lub wyrazów. W wersji łacińskiej i włoskiej jest mowa o tym, jak należy

czytać wyrazy niemieckie, a w wersji niemieckiej o wymowie wyrazów włoskich, przy czym w żadnej z wersji nie nazwano wprost języka, którego dotyczy tekst. Wersje włoska i niemiecka były obecne już w pierwszym, dwujęzycznym wydaniu słownika z 1477 i tym należy tłumaczyć fakt, że w *Słowarzu* podaje się informacje o wymowie wyrażeń tych dwu języków. Podobne rozwiązanie zastosowano również w innych słownikach, jednakże w pozostałych wydaniach informacje o wymowie formułowano we wszystkich językach uwzględnianych w opracowaniu, w *Słowarzu* zaś jedynie w trzech z czterech. Pominięto w nim wersję polską, a więc wersję w jedynym języku, który dodano do pierwowzoru. Teksty łaciński, włoski i niemiecki są takie same jak we wcześniejszych wydaniach i takie same jak we wszystkich późniejszych. Niezmienność charakteryzowała również pozostałe wersje językowe pojawiające się w co najmniej dwóch różnych przeróbkach *Introito e porta*, a więc wersję francuską (wydania z 1516, 1531, 1533, 1538, 1568, 1582 roku), hiszpańską (1533, 1538, 1568, 1582), czeską (1531, 1538, 1568) oraz węgierską (1538, 1568). W analizowanych przeze mnie słownikach pojawiły się jeszcze teksty katalońskie (1502) oraz angielskie (1582). Niemal wszystkie teksty sformułowane w nowych językach słownika, a więc nieobecnych w pierwszym włosko-niemieckim wydaniu, są tłumaczeniami pierwotnego tekstu włoskiego i dotyczą wymowy wyrazów niemieckich. Wyjątkami są wersja francuska, oryginalna, dotycząca wymowy wyrazów francuskich, oraz wersja czeska, będąca tłumaczeniem tekstu niemieckiego i traktująca o zasadach czytania wyrazów włoskich.

Spis rozdziałów

Po informacjach o wymowie w *Słowarzu* następuje lista zawierająca tytuły poszczególnych rozdziałów. Nazwy zostały podane we wszystkich czterech językach, w kolejności, w jakiej zamieszczono odpowiadające im grupy haseł w zasadniczej części słownika. Spis został podzielony na dwie części: listę dotyczącą rozdziałów księgi pierwszej oraz listę tytułów z księgi drugiej. Każda z części spisu została opatrzona nagłówkiem w czterech wersjach językowych.

Podobny indeks został zamieszczony w większości pozostałych analizowanych przeze mnie słowników. Jedynie niektóre wydania z grupy F (te z 1534, 1569 oraz 1570 roku, a także wydanie augsburskie i antwerpskie bez oznaczenia roku) nie zawierają spisu rozdziałów. Sposób przedstawienia spisu tytułów rozdziałów w *Słowarzu* nie odbiega od rozwiązań zastosowanych w innych wydaniach. W każdym słowniku zawierającym ten element

zamieszczono listy we wszystkich językach. Wyjątkiem było wydanie z 1631, w którym wyszczególniono tytuły jedynie po francusku. Nazwy rozdziałów w słownikach z grupy A (wydania z 1477, 1502 i 1550 roku) oraz z grupy B (wydanie z 1516 roku) zostały – tak jak w *Słowarzu* – podane w kolejności, w jakiej występują w części zasadniczej słownika, w pozostałych wydaniach natomiast uszeregowano tytuły w kolejności alfabetycznej.

Część zasadnicza słownika

Główna część *Słowarza* składa się z dwóch ksiąg, z których pierwsza zawiera 57 rozdziałów, a druga 8. Tytuł każdego rozdziału podano we wszystkich czterech językach słownika, najpierw większym drukiem po łacinie, a następnie po włosku, polsku i niemiecku. Wyrazy hasłowe i ich odpowiedniki zamieszczono w czterech kolumnach tak, by każda kolumna zawierała wyrażenia jednego języka. Kolejność kolumn jest taka sama jak kolejność poszczególnych wersji językowych tytułów rozdziałów. Kolumny zostały opatrzone nagłówkami z łacińskimi nazwami języków. Na końcu pierwszej księgi zamieszczono informację *Finis primi libri*, drugą księgę opatrzono tytułem *Liber secundus de verbis et eorum significationibus*.

Capitulum. j. De deo: de tri
nitate. de potentia. et de diuitijs.
El primo cap. sie de dio e de la trinita. e poten
tia. e dela richeza.
Capi. j. O Bodze. O s. Troyczy. O mocz
y o Bogactwie.
Das j. capitel von got. von der heiligen triual
tikait. von der mechtikait. vnd reichtum.

Latine.	Italice.	Polonice.	Theutonice
Deus.	Dio.	Bog.	Got.
Eius.	La deita.	Bostwo.	die gotheit.
Sancta.	La sancta.	Swyeta.	heilig.
Trinitas.	Trinita.	Troycza	trivaltikait.
Pater.	El padre.	Oiiecz.	Der vater.
Filius.	El fiolo.	Syn.	Der sun.
Sanctus.	El sancto.	Swiety	Der heilig.

Ilustracja 1. Fragment pierwszej strony zasadniczej części *Słowarza* z 1532 roku (karta A_1a). Egzemplarz cyfrowy udostępniony przez Bibliotekę Naukową w Ołomuńcu

Wspomniane elementy wystąpiły również w pozostałych analizowanych słownikach. We wszystkich wydaniach pojawił się tytuł drugiej księgi, brakowało natomiast oznaczenia początku pierwszej księgi. W każdym słowniku zawierającym wyrazy łacińskie tytuł drugiej księgi podano po łacinie, tak jak w *Słowarzu*. W ośmiojęzycznym wydaniu francuskim z 1569 roku, które rejestruje wyrażenia dwóch języków starożytnych – łaciny i greki, tytuł drugiej księgi sformułowano w obu tych językach. Typowe dla analizowanych słowników było również to, że nazwy rozdziałów zaprezentowano we wszystkich językach słownika. Takiego rozwiązania nie zastosowano jedynie w trzech wydaniach (z 1477, 1550 i 1516 roku), w których tytuły kolejnych fragmentów pojawiają się jedynie w wersji włoskojęzycznej.

Słowarz wyróżnia się jednak tym, że nazwy języków podawane na każdej stronie nad kolumnami są łacińskie. W słownikach z grupy A i B (wydania z 1477, 1502, 1550 i 1516 roku) w ogóle nie podpisywano kolumn, a w pozostałych albo podawano nazwy niemieckie (wydania z 1531, 1533, 1538, 1568, 1570 i 1582[3] roku oraz wydanie augsburskie bez oznaczenia roku), albo każdą kolumnę nazywano w języku danego działu (oba wydania antwerpskie oraz oba francuskie), zatem na przykład kolumna z wyrazami łacińskimi miała nagłówek *Latinum*, z włoskimi *Italiano*, a z francuskimi *François*.

Kolofon

Na końcu *Słowarza* zamieszczono kolofon o następującej treści: *Excussum Cracoviae per Florianum Unglerum: Anno Domini 1532*. Kolofony pojawiły w większości analizowanych przeze mnie druków wydanych przed 1540 rokiem (wydania z 1477, 1502, 1516, 1531, 1533, 1538 i 1568 roku oraz augsburskie wydanie bez daty). Informacje zawarte w kolofonach były za każdym podobne i dotyczyły miejsca, daty wydania lub nazwiska drukarza. Większość kolofonów została sformułowana po łacinie, choć nie wszystkie. W dwujęzycznych wydaniach, które nie rejestrowały wyrazów łacińskich, zamieszczono kolofon w obu językach słownika: po włosku i niemiecku (wydanie z 1477 roku) albo po katalońsku i niemiecku (wydanie z 1502 roku). W dwóch innych słownikach treść kolofonu została podana po niemiecku (wszystkie trzy wydania augsburskie).

[3] W wydaniu z 1582 roku po niemiecku nazwano wszystkie języki oprócz włoskiego. Kolumna z włoskimi wyrazami została opatrzona nagłówkiem *Italiano*.

Wnioski

Słowarz z 1532 roku zawierał wiele elementów typowych dla struktury słowników z rodziny *Introito e porta*, wprowadzono w nim jednak również kilka innowacji, które nie występowały w przeróbkach wydawanych poza Polską. Typowymi dla rodziny składnikami *Słowarza* są wstęp, informacje o wymowie oraz spis rozdziałów zamieszczony przed częścią hasłową słownika. Treść pierwszych dwóch tekstów jest niemal identyczna jak we wszystkich pozostałych słownikach z rodziny, a spis rozdziałów nie wyróżnia się niczym poza dokładnością, o której pisała Rossebastiano-Bart (Rossebastiano-Bart, 1984). Elementem obecnym w *Słowarzu*, a prawie niewystępującym w wersjach wydawanych poza Polską, jest natomiast zwrot do czytelnika, mający tu formę utworu poetyckiego. Inną cechą wyróżniającą polskie wydanie jest to, że wstęp oraz informacje o wymowie zostały podane w trzech wersjach językowych, a nie we wszystkich językach słownika. *Słowarz* różni się od pozostałych przeróbek *Introito e porta* również tym, że nazwy języków widniejące nad każdą kolumną z wyrazami w części zasadniczej słownika są łacińskojęzyczne.

Treść wiersza *Ad lectorem* wyraźnie wskazuje na to, że *Słowarz*, w przeciwieństwie do innych wydań, był adresowany również do osób uczących się w szkołach. Pozostaje to w sprzeczności z powszechnymi sądami przytoczonymi na początku artykułu, zgodnie z którymi wszystkie słowniki z rodziny *Introito e porta* miały być książeczkami dla podróżujących kupców, rzemieślników, kobiet oraz innych osób, które nie chodzą do szkół.

Przeróbki *Introito e porta* cechuje dbałość o to, by możliwie jak najwięcej elementów było wyrażanych we wszystkich językach słownika. W *Słowarzu* ta dbałość jest mniej wyraźna: głównym językiem opisu jest łacina. Polszczyzna została wprawdzie wyniesiona do rangi jednego z dwóch języków, w których sformułowano tytuł słownika, we wnętrzu słownika zajmuje jednak taką samą pozycję jak dwa pozostałe języki nowożytne, włoski i niemiecki.

Bibliografia

Colombo Timelli, M. (1998). Dialogues et phraséologie dans quelques dictionnaires plurilingues du XVIe siècle (Berlaimont et Solenissimo Vochabulista). *Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde*, *22*, 27–63.

Grobelna-Mazurek, P. (2019). *Słowarz* z 1532 roku ze zbiorów Biblioteki Naukowej w Ołomuńcu. *Prace Filologiczne*, *73*, 91–98. https://doi.org/10.32798/pf.485

Hüllen, W. (1999). *English dictionaries, 800–1700: The topical tradition*. Oxford University Press.

Jakubczyk, M. (2014). O odnalezionym budapeszteńskim fragmencie *Słowarza* z 1532 roku. *Prace Filologiczne*, *65*, 161–172.

Kędelska, E. (1986). *Łacińsko-polskie słowniki drukowane pierwszej połowy XVI wieku i ich stosunek do źródeł czeskich*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Łopaciński, H. (1899). Najdawniejsze słowniki polskie drukowane. *Prace Filologiczne*, *5*, 393–454, 586–605.

Rossebastiano-Bart, A. (1984). *Antichi vocabolari plurilingui d'uso popolare: La tradizione del Solenissimo Vochabuolista*. Dell'Orso.

Stein, G. (1989). The emerging role of English in the dictionaries of Renaissance Europe. *Folia Linguistica Historica*, *9*(1), 29–138. https://doi.org/10.1515/flih.1989.9.1.29

Zins, H. (1972). Angielski humanista Leonard Coxe i polscy erazmiańczycy. *Roczniki Humanistyczne*, *20*(2), 63–82.

Słowniki

Dictionarium Ioannis Murmellii variarum rerum, tum pueris tum adultis utilissimus, cum germanica atque polonica interpretatione, adiecto etiam vocabulorum et capitulorum indice, ne difficultas fieret aliqua in quaerendo, quare quod quisque habere volverit, in promptu habebit. Cracoviae 1528.

Dictionarium sex linguarum, hoc est latinae, gallicae, hispanicae, italicae, anglicae et theutonicae. Nedum utile, sed studiosis omnibus pernecessarium. Venetiis 1582.

Dictionarius seu nomenclatura quatuor linguarum, latine, italice, polonice et theutonice, aprime cuiuis utilissimus cum peregrinantibus tum domi residentibus, adiecto vocabulorum indice. Cracoviae 1532.

Introductio quaedam utilissima, sive vocabularius quattuor linguarum, latine italice, gallice et alamanice, per mundum versari cupientibus summe utilis. Augspurg 1516.

Introito e porta de quele che voleno imparare e comprender todescho a latino cioe taliano. [Vinegia] 1477.

Le dictionaire des huict langaiges, c'est assavoir, grec, latin, flamen, frãçois, espagnol, italien, anglois et aleman, fort utile et necessaire pour tous studieux et amateurs des lettres. A Paris 1569.

Le dictionnaire des six langues, c'est à sçavoir latin, flamen, françois, espagnol, italien et anglois, fort utile et necessaire pour tous studieux et amateurs des lettres. A Rouen 1631.

Nomenclatura sex linguarum, latinae, italicae, gallicae, bohemicae, hungaricae et germanicae. Lingua autem hungarica noviter accessit, cum latinarum dictionum quamplurimarum, quae prius de pravatae fuerant restitutione. Vinodbonae 1538.

Nomenclatura sex linguarum, latinae, italicae, gallicae, bohemicae, hungaricae et germanicae. Lingua autem hungarica noviter accessit, cum latinarum dictionum quamplurimarum, quae prius depravatae fuerant restitutione. Vindobonae 1568.

Questo sie uno libro utilissimo a chi se dileta de intendere todescho dechiarando in lingua taliana, novamente corretto et ristampato. In Vinegia 1550.

Quinque linguarum utilissimus vocabularius, latine, italicae, gallicae, bohemicae et alemanice, valde necessarius per mundum versari cupientibus. Norimbergae 1531.

Quinque linguarum utilissimus vocabulista, latine, italice, gallice, hyspane et alemanice, valde necessarius per mundum versari cupientibus. Augsburg 1533.

Quinque linguarum, latinae, teuthonicae, gallicae, hispanicae, italicae dilucidissimus dictionarius, mirum quam utile, ne dicam necessarium omnibus linguarum studiosis. Antverpiae 1534.

Septem linguarum, latinae, teutonicae, gallicae, hispanicae, italicae, anglicae, almanicae dilucidissimus vocabularius, mirum quam utili,s nec dicam necessarius omnibus linguarum studiosis. [Antverpiae] [s.a.].

Sex linguarum latinae, gallicae, hispanicae, italicae, anglicae et teutonice, dilucidissimus dictionarius, mirum quam utilis, nec dicam necessarius, omnibus linguarum studiosis. Augustae Vindelicorum [s.a.].

Sex linguarum latinae, gallicae, hispanicae, italicae, anglicae et teutonicae, dilucidissimum dictionarium, mirum quam utile, ne dicam necessarium omnibus linguarum studiosis. Tiguri 1570.

Vocabolari molt profitos per apendre lo catalan alamany y lo alamany catalan. Perpinya 1502.

Słowarz (*Dictionarius*) from 1532 Against the Background of Other Derivatives of *Introito e porta*

Summary

The 1532 *Dictionarius seu nomenclatura quatuor linguarum* (Cracow), one of the oldest known printed dictionaries of Polish, belongs to an extremely popular dictionary family. The aim of this article is to answer the following questions: (1) which elements of the general structure of the *Dictionarius* distinguish it from other *Introito e porta* derivatives, (2) to whom it is addressed and whether its purpose is the same as that of the other wordlists, (3) what function the Polish language plays in the dictionary and to what extent the linguistic solutions adopted in it differ from those used in other editions. The results indicate that the *Dictionarius*, unlike the editions published outside Poland, is addressed to school learners, and that the languages included in the dictionary are not treated equally, with Latin occupying a special position.

Słowarz z 1532 roku na tle innych słowników z rodziny *Introito e porta*

Streszczenie

Słowarz z 1532 roku, jeden z najstarszych znanych drukowanych słowników języka polskiego, należy do niezwykle popularnej w Europie rodziny słowników. Celem artykułu jest próba odpowiedzi na następujące pytania: 1) które elementy ogólnej struktury *Słowarza* z 1532 roku wyróżniają go na tle innych słowników z rodziny, 2) do kogo jest adresowany i czy jego przeznaczenie jest takie samo jak przeznaczenie pozostałych opracowań, 3) jaką funkcję pełni w *Słowarzu* polszczyzna oraz w jakim stopniu przyjęte w nim rozwiązania językowe różnią się od rozwiązań zastosowanych w innych wydaniach. Z analizy wynika, że *Słowarz*, w przeciwieństwie do wersji wydawanych poza Polską, jest adresowany do osób uczęszczających do szkół oraz że uwzględniane w nim języki nie są traktowane równorzędnie, a szczególną pozycję zajmuje łacina.

Keywords: *Słowarz* (*Dictionarius*); *Introito e porta* derivatives; *Solenissimo vocabulista*; 16th-century lexicography; polyglot dictionaries

Słowa kluczowe: *Słowarz*; rodzina słowników *Introito e porta*; *Solenissimo vocabulista*; szesnastowieczna leksykografia; słowniki wielojęzyczne

Anna Grzeszak, University of Warsaw, Warsaw, Poland
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2739-3556
Correspondence: anna.grzeszak@uw.edu.pl

The preparation of this article was self-financed by the author.

Competing interests: The author has declared that she has no competing interests.

Publication history: Received: 2022-04-11; Accepted: 2022-06-01; Published: 2022-12-20